

De ontwikkeling van de militaire uitgaven in Nederland

Ronald Paping en Ronald Lammers¹

De afgelopen 10 jaar is de defensiebegroting gestaag gegroeid doordat de NAVO-groeinorm van 3% als leidraad gold voor de vaststelling van het budget. Sinds kort staat de groei van de militaire uitgaven in Nederland weer ter discussie. De defensie-uitgaven stijgen in 1989 met 0,6%, terwijl het aangaan van toekomstige verplichtingen aan banden gelegd is.² In de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen wordt uitgegaan van een lagere groei (CDA en VVD), stabilisatie en indien mogelijk een verlaging (PVDA), of een stelselmatige verlaging (Groen Links). In de Regeringsverklaring³ wordt als voornemen uitgesproken dat de defensie-uitgaven in 1990 en 1991 zullen groeien met 0,6% en voor de jaren daarna worden bevroren. De belangrijkste oorzaak van het onder druk komen staan van de militaire uitgaven is de toenemende internationale ontspanning, met name in de Oost-West-verhouding.

De hoogte van de militaire uitgaven (ook wel defensie-uitgaven genoemd) staat dus weer op de politieke agenda. In dit artikel bekijken wij de ontwikkeling en samenstelling van de defensiebegroting nader. Bovendien onderzoeken we in hoeverre militaire uitgaven systematisch ten koste van andere uitgavenkategorieën zijn gegaan.

-
- 1   respectievelijk koördinator en student-assistent van de Wetenschapswinkel voor Economie bij de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Wij bedanken Peter van der Veer (OSACI) voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
  - 2   Colijn, J. en P. Rusman, Staten-Generaal 15 november 1988-15 mei 1989, in Transaktie 89/2, blz.111-118
  - 3   Regeringsverklaring, Handelingen Tweede Kamer, 14e vergadering, blz. 303 - 305, 27 november 1989.

In paragraaf 1 en 2 zullen gegevens worden gepresenteerd over de defensiebegroting sinds 1957. Naast de ontwikkeling van de totale uitgaven is ook de ontwikkeling van de verschillende deelt categorieën (investeringen, personeelskosten en exploitatie) van belang. Bovendien proberen we voor de laatste tien jaar te achterhalen hoe de begrotingen vastgesteld zijn.

In paragraaf 3 geven we een kort overzicht van theorievorming over en onderzoek naar de relatie tussen militaire uitgaven en economische variabelen. De nadruk ligt hierbij op de benadering waarbij een afruil tussen militaire uitgaven en civiele bestedingscategorieën wordt onderzocht. In paragraaf 4 wordt geprobeerd deze benadering voor Nederland toe te passen, waarbij verondersteld wordt dat deze 'trade-off' binnen de overheidsuitgaven plaatsvindt.

1 Ontwikkeling en samenstelling van de defensie-uitgaven

In tabel 1 worden de defensie-uitgaven vanaf 1957 weergegeven. De startdatum is gekozen na de Korea-krisis en nadat de Amerikaanse militaire hulp (MDAP) aan belang heeft ingeboet (in 1962 is deze hulp geheel afgelopen).

Eerder onderzoek naar de ontwikkeling van de defensie-uitgaven is gedaan door Van den Hoogen en Siccama (1984). Zowel voor de nominale ontwikkeling van uitgaven en uitgavenkategorieën als voor de gehanteerde indices om deze uitgaven reëel te maken nemen ze gemiddelden van verschillende bronnen. In tegenstelling tot hen zijn wij bij de berekeningen steeds uitgegaan van één bron. De achterliggende veronderstelling van hun berekeningsmethode dat 'de waarheid ergens in het midden ligt' lijkt ons dubieus. Voor de uitgavenontwikkeling sluiten wij hier zoveel mogelijk aan bij officiële overheidscijfers, terwijl in tabel 3 gespecificeerde CBS-gegevens gepresenteerd worden. De defensie-uitgaven zijn reëel gemaakt met het prijsindexcijfer voor het netto nationaal inkomen tegen marktprijzen. Voor het belang van de militaire uitgaven voor de nationale economie lijkt ons dit indexcijfer relevanter dan het prijsindexcijfer voor de gezinskonsumptie dat door Van den Hoogen en Siccama gehanteerd wordt.

Nominaal zijn de defensie-uitgaven ruim verzevenvoudigd. Reëel is het beeld minder geprononceerd, maar er is nog altijd sprake van een verdubbeling. Opvallend is dat de realisaties in vrijwel alle jaren boven de begroting uitkomen. Dit wordt gedeeltelijk veroorzaakt door loon- en prijsstijgingen binnen het begrotingsjaar die gekompenseerd worden uit een algemene begrotingspost.

Tabel 1 Militaire uitgaven, nominaal en reëel (prijzen 1980), en als percentage van het netto nationaal inkomen en overheidsuitgaven

Jaar	Begroting nominaal	reëel	Realisatie nominaal	reëel	mil. uitg. als % NNI	mil.uitg. als % overh.uitg.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1957	1312	4956	1795	6779	5,6%	22,8%
1958	1779	6539	1634	6005	5,0%	20,3%
1959	1716	6307	1528	5617	4,4%	16,9%
1960	1652	5760	1717	5987	4,5%	18,2%
1961	1788	6234	2002	6981	4,9%	17,9%
1962	2061	7006	2251	7653	5,2%	19,6%
1963	2224	7203	2309	7477	4,9%	18,7%
1964	2330	6890	2624	7758	4,7%	18,1%
1965	2584	7322	2701	7653	4,3%	16,0%
1966	2715	7240	2833	7555	4,2%	15,1%
1967	2993	7680	3208	8232	4,3%	15,5%
1968	3169	7836	3322	8214	4,0%	13,6%
1969	3482	8026	3625	8356	3,9%	13,6%
1970	3893	8539	4000	8774	3,8%	13,4%
1971	4203	8406	4476	8952	3,8%	12,7%
1972	4952	9101	5018	9222	3,7%	13,1%
1973	5465	9291	5434	9238	3,5%	12,0%
1974	6149	9292	6275	9482	3,6%	12,0%
1975	7164	9743	7259	9872	3,8%	9,7%
1976	7845	9788	7667	9566	3,5%	8,8%
1977	8366	9808	8940	10481	3,8%	9,4%
1978	9515	10607	9581	10680	3,5%	8,7%
1979	9975	10612	10519	11190	3,7%	8,8%
1980	10853	10853	11003	11003	3,6%	8,3%
1981	11397	10752	11919	11244	3,8%	8,3%
1982	12124	10923	12576	11330	3,8%	8,1%
1983	12661	11204	13071	11567	3,9%	8,2%
1984	13020	11322	13458	11703	3,8%	8,0%
1985	13398	11403	13589	11565	3,6%	7,8%
1986	13739	11824	13789	11867	3,6%	7,6%
1987	13658	11784	13890	11984	3,6%	7,3%
1988	13696	11645	13900	11819	3,5%	7,3%

Toelichting

(1) bron begroting nominaal: Miljoenennota's 1960-1989.

(3) realisatie nominaal: Miljoenennota's 1960-1989.

(2), (4) en (5) bronnen NNI marktprijzen + prijsindexcijfers NNI marktprijzen: CBS, 80 jaar statistiek in tijdreeksen, Statistisch zakboek (diverse jaargangen); NNI 1988: Miljoenennota 1989; voor 1988 is het prijsindexcijfer bepaald door het NNI tegen marktprijzen te delen door het reëel nationaal inkomen (bron: CEP 1989).

(6) bron overheidsuitgaven: diverse Miljoenennota's.

Als percentage van het netto nationaal inkomen is er sprake geweest van een continue verlaging. Sinds de beginjaren zeventig is dit percentage vrijwel gestabiliseerd. Als percentage van de overheidsuitgaven zijn de defensie-uitgaven drastisch gedaald; dit weerspiegelt echter vooral de sterke groei van de overheidsuitgaven in de jaren zestig en zeventig. Vanaf het midden van de jaren zeventig is er min of meer een eind gekomen aan de daling van de militaire uitgaven in de totale overheidsuitgaven.

Interessant is een indeling van de defensie-uitgaven in verschillende uitgavenkategorieën. In tabel 2 wordt het totale budget uitgesplitst naar de gebruikelijke categorieën personeelskosten, investeringen en exploitatie.

In de jaren 50 werd een omvangrijk militair apparaat opgebouwd. Bovenop het in tabel 2 genoemde investeringspercentage werd tot en met 1961 circa 7 miljard gulden aan Amerikaanse militaire hulp ontvangen. Ook de lage personeelskosten en het grotendeels ontbreken van een strijd om de middelen binnen de overheidsbegroting werkten mee aan de opbouw van een omvangrijk leger. Begin jaren zestig werd het leger gekonfronteerd met grote loonstijgingen van het defensiepersoneel. Zoals uit de tabel blijkt is de toename van de personeelskosten vooral ten laste van de investeringen gegaan. In de jaren zeventig constateerde men een aanzienlijke achterstand in de vervanging van materiële middelen. De Commissie Rijckevorsel stelde in 1972 voor om de militaire uitgaven te koppelen aan het nationaal inkomen, teneinde de militaire investeringen te laten toenemen. In de Defensienota 1974⁴ werd dan ook voorgesteld om het investeringsaandeel te laten stijgen van circa 20% naar 27,6% in 1983.

In 1977 besloten de NAVO-landen tot een reële jaarlijkse stijging van de defensiebegrotingen van 3%. Deze NAVO-norm werd in Nederland vanaf 1979 van kracht. De financiële ruimte die hierdoor ontstond werd vooral besteed om de militaire investeringen te verhogen.

In tabel 3 wordt een meer gespecificeerd overzicht van de ontwikkeling van de uitgaven vanaf 1979 gegeven. Vanaf die datum zijn gegevens beschikbaar van de militaire uitgaven naar functionele categorieën. We gaan hierbij uit van de Statistiek der Rijksfinanciën, waarin een gedetailleerd onderscheid wordt gemaakt in onderdelen van de militaire uitga-

---

4 Defensienota "Om de veiligheid van het bestaan", Tweede Kamer 1973-1974, 12994 nr.1.

Tabel 2 *procentuele aandelen van personeelskosten, investeringen en exploitatiekosten in de militaire uitgaven.*

jaar	(1) personeelskosten	(2) investeringen	(3) overige exploitatiekosten
1957	43,7%	26,5%	29,8%
1958	50,2	20,2	29,6
1959	53,5	13,8	32,7
1960	51,4	18,4	30,2
1961	50,9	24,7	24,4
1962	52,6	23,2	24,2
1963	52,0	24,6	23,4
1964	53,2	26,6	20,2
1965	58,1	20,9	21,0
1966	62,3	14,8	22,9
1967	61,8	17,4	20,8
1968	64,1	15,7	20,2
1969	63,1	17,0	19,9
1970	63,6	18,0	18,4
1971	64,2	15,1	20,7
1972	66,0	13,2	20,8
1973	66,8	14,6	18,6
1974	66,4	16,3	17,3
1975	64,6	18,7	16,7
1976	64,4	18,5	17,1
1977	57,8	24,0	18,2
1978	61,2	21,1	17,7
1979	59,3	22,4	18,3
1980	59,0	20,6	20,4
1981	56,2	23,0	20,8
1982	55,0	24,2	20,8
1983	53,0	28,2	18,8
1984	52,2	27,6	20,2
1985	51,4	26,8	21,8
1986	51,0	27,4	21,6
1987	51,9	26,5	21,6
1988	52,7	26,7	20,6
1989	52,9	25,7	21,4

Toelichting

(1) bezoldiging, kostwinnersvergoedingen, overige personeelskosten en pensioenen.

(2) Groot materieel, bouw- en internationale infrastructuur (derhalve exclusief munitie).

(3) Materiële exploitatie.

De percentages zijn berekend op basis van (verwachte) kasuitgaven. Bronnen: 1957-1960 berekend uit van den Hoogen en Siccama (die zich baseren op gegevens van het ministerie van Defensie) tabellen 7.2, 7.4, 7.11 en 7.13; overige jaren: Financiële Kerngegevens Defensie, 1981, 1983 en 1988.

ven. Kleine verschillen met overheidscijfers ontstaan omdat de Statistiek der Rijksfinanciën uitgaat van een functionele in plaats van een departementale indeling van de uitgaven. Zo worden bijvoorbeeld de onder het ministerie van Binnenlandse Zaken vallende uitgaven voor civiele verdediging ook meegenomen.

Tabel 3 specificatie van de militaire uitgaven.

kategorie	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
pers.kstn burger	1273	1321	1354	1404	1391	1444	1547	1553
pers.kstn beroeps	2255	2311	2346	2460	2429	2430	2549	2680
pers.dienstpl.	836	902	916	849	832	788	793	817
pers.onverdeeld	1507	1645	1747	1880	1965	2009	1822	1712
pers.kstn totaal	5871	6179	6363	6593	6617	6671	6711	6762
aank.onr.goed.(1)	263	228	403	296	359	467	483	541
wapens	2371	2329	2356	2728	3581	3136	2709	3111
investeringen	26	36	59	129	119	95	166	89
invest. totaal	2660	2593	2818	3153	4059	3698	3358	3741
exploitatie	1492	1706	1921	2037	1979	2113	2271	2295
afschrijvingen	13	13	18	15	24	23	17	22
rente,pacht,res.	42	17	18	20	21	25	91	63
netto kredietverl.	261	154	476	220	1	490	859	603
ink.verm-overdr.	171	159	212	305	156	156	198	192
overig totaal	487	343	724	560	202	694	1165	880
Uitgaven totaal	10510	10821	11826	12343	12857	13176	13505	13678
ontvangst tot.(2)	361	400	504	426	412	334	492	632
netto uitgaven	10149	10421	11322	11917	12445	12842	13013	13046

Toelichting

Berekend uit diverse jaargangen van de Statistiek der Rijksfinanciën.

(1) onroerend goed, inrichting vernieuwing gebouwen, onderhoud GWW.

(2) ontvangen voor verkoop duurzame en niet-duurzame goederen, desinvesteringen, rente, pacht en verrekeningen.

De nominale personeelskosten stegen in het begin van de jaren tachtig, maar stabiliseerden zich vanaf 1983. De kosten voor dienstplichtigen daalden zelfs. De kosten van investeringen en exploitatie namen toe, waarbij de grote schommelingen in de aankoop van militaire goederen opvallen. Dit valt te verklaren uit de aanschaf van grote wapensystemen. Reëel waren de investeringen in wapens in 1986 circa 17% hoger dan in 1980.

2 De groei van de defensiebegroting vanaf 1978

Om te bekijken in hoeverre de defensiebegroting de afgelopen 10 jaar gegroeid is en hoe deze groei zich tot de 3%-norm verhoudt moet nauwkeuriger naar de begrotingscijfers gekeken worden. Bij een volledige 3%-groei zou de begroting met 34,4% gegroeid moeten zijn in de periode 1978-1988. Volgens tabel 1 is de groei van de begroting 9,8% en van de realisaties 10,7% geweest.

In deze paragraaf geven wij eerst de ontwikkeling weer zoals de minister voorstelt en bespreken twee onderzoeken naar de groei van het defensiebudget. Vervolgens presenteren wij onze eigen rekonstruktie van de groei van de defensiebegroting.

Met ingang van 1979 zijn de begrotingen niet meer direkt vanuit de Defensienota 1974 opgebouwd⁵. Het aan Defensie toevallende bedrag zal per jaar met ongeveer 3% worden verhoogd. Deze groei wordt vooral gebruikt voor de vervanging van verouderd materieel, verkorten van de reaktietijd van het Eerste Legerkorps en het aanvullen van oorlogsvoorraden. Voorts besloot het kabinet bij de bespreking van de Voorjaarsnota 1978 tot toekenning van extra fondsen om een aantal knelpunten te verlichten, terwijl anderzijds ombuigingen afgesproken worden voor de komende vijf jaar. Voor 1980 raamt de minister een reële groei van 2,9%. Als gevolg van ombuigingen in 1981 resulteert voor dit jaar een groei van 1,5%. Deze lagere groei wordt met name opgevangen door het vertragen van materieelprojecten. In de Memorie van Toelichting van de begroting 1982⁶ wordt zelfs verwacht dat de groei voor 1981 negatief zal uitvallen, terwijl voor 1982 van een iets geringere groei dan 3% wordt uitgegaan. In de Memorie van Toelichting van de begroting 1983 wordt de reële groei voor de periode 1979-1982 geraamd op 1,5% op jaarbasis. Als schuldigen voor de achterblijvende groei worden de ombuigingen (0,8%) en de onderkompensatie voor de prijsstijgingen (0,7%) genoemd. Regelmatig beklagt de minister zich over de grofmazige wijze van compensatie, waardoor bij een aantal grote materieelprojecten met hoge prijsstijgingen sprake is geweest van onderkompensatie. Voor de periode 1983-1986 is in verband met de financieel-ekonomische situatie besloten de groei terug te brengen naar 2%. De gerealiseerde groei ligt volgens de minister hier elk jaar onder.⁷ In het regeerakkoord van het kabinet-Lubbers II wordt eveneens een groei van 2%

5 Zie Financiële Kerngegevens Defensie, 1982, blz. 10

6 Kamerstuk 17100, X, nr.24

7 In kamerstuk 20200, X, nr. 14, 1987-1988, worden door de minister de volgende groeipercentages geraamd: 1983: 1,4%, 1984: 1,9%, 1985: 1,7%, 1986: 1,5%, 1987: 1,8%

afgesproken. De gerealiseerde groei wordt door de minister voor 1988 geraamd op 0,5% en voor 1989 en 1990 op 0,6%.

Samengevat schat de minister de groei in de periode 1978-1989 op circa 16,5%, dus iets minder dan de helft van de voorgenomen groei volgens de 3%-norm.

Ook Colijn en Rusman (1987) en Van den Hoogen en Siccama (1984) constateren een aanmerkelijk achterblijven van de reële groei bij de 3%-norm. Volgens Colijn en Rusman is de reële groei van de defensie-uitgaven in de periode 1978-1986 13,2% geweest. Van den Hoogen en Siccama ramen voor de periode 1976-1982 een groei van 12,3%.

De berekeningsmethode die in beide artikelen gehanteerd wordt is echter niet bevredigend. Bij Colijn en Rusman is onduidelijk hoe de reële groei berekend is. Van den Hoogen en Siccama hebben als startjaar voor de 3%-norm 1977 in plaats van 1979 gekozen. Als prijskompensatie hebben ze een index voor de kosten van het levensonderhoud genomen in plaats van de door de overheid gehanteerde compensatie. Bovendien hebben ze de 3%-norm van toepassing verklaard over de gehele begroting. De 3%-norm had echter alleen betrekking op het basisbedrag en niet op zogenaamde 'niet relevante uitgaven' (pensioenen, wachtgeld, zoneringsgelden, Rijksloodswezen e.d.); de stijging hiervan werd separaat vergoed. Tenslotte houden ze geen rekening met boekhoudkundige wijzigingen in de begroting van defensie. Zo werd bijvoorbeeld het Loodswezen begin jaren 80 overgeheveld van Defensie naar Verkeer & Waterstaat. Verder zijn er puur boekhoudkundige mutaties in de begroting die verband houden met désalderingen en bijvoorbeeld een vergoeding voor het voor eigen rekening frankeren van dienststukken.

In de tabellen 4 en 5 hebben wij geprobeerd op basis van gegevens uit de Memores van Toelichting en de Financiële Kerngegevens Defensie een zuiverder beeld te schetsen van de ontwikkeling van de militaire uitgaven.

Hiervoor hebben wij alle in de Financiële Kerngegevens Defensie verwerkte mutaties geklassificeerd in een elftal categorieën. Hierdoor wordt een beter beeld verkregen hoe de begrotingen van jaar tot jaar wijzigen. De interpretatie van verschillende posten is niet altijd eenduidig. In ieder geval is duidelijk dat om de reële ontwikkeling zichtbaar te maken de begrotingscijfers gekorrigeerd moeten worden voor boekhoudkundige wijzigingen en loon- en prijs-bijstellingen.

Op basis van tabel 4 is in tabel 5 volgens verschillende criteria de groei van de defensiebegroting berekend. Ten opzichte van het basisbedrag voor de berekening van de 3%-norm is de groei voor de periode 1978-1989 steeds duidelijk hoger dan de 16,5% die af te leiden is uit de Memores van Toelichting.

Tabel 4 Ontwikkeling defensiebegroting 1978-1989

	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
jaarlijkse mutaties												
"niet-relevante uitgaven"		1694										
1 loon- en prijsbijstellingen	342		460	438	327	168	60	39	-189	-64	70	
2 salarismaatregelen			281	182	-65	72	-92	32	-12	10	96	-15
3 personeelsmutaties/ADV				5		9	51	101	-32	-56	-56	
4 pensioenen en wachtgeldën				31	31	80	29	70		-15	-20	-21
5 diversen (o.a. wetenschapsbeleid)		3	-10	-1	31	-26	-2	-2	-2	-1	-16	10
6 meerkosten RSV, YPR, F 104, F16, Patriot							136	40	-4	-26		
7 boekhoudkundige wijzigingen		5	-196	69	59	-27	-69	1	50	-40	72	
8 diverse reële wijzigingen	0	0	0	0	0	9	2	-11	0	0	0	80
9 groei		241	248	256	264	271	174	192	196	288	314	321
10 ombuigingen/versoberingen	0	-52	-179	-62	-257	-21	0	-28	-114	-219	-282	
11 onverklaarde groei		0	0	0	0	0	0	62	68	-46	72	43
miljoenennota	9515	9975	10834	11378	12105	12646	13039	13394	13739	13658	13723	13966
basisbedrag	8040	8281	8530	8786	9049	9230	9415	9603	9795	10089	10392	10703

Toelichting

gehanteerde bronnen: Financiële Kerngegevens Defensie diverse jaargangen, aangevuld met informatie uit Miljoenennota's en Memorie van Toelichting bij de begrotingen van het ministerie van Defensie. De bedragen 1-11 geven jaarlijkse mutaties. De optelling van de mutaties bij het begrotingscijfer van het voorgaande jaar geeft het begrotingscijfer.

5. diversen: o.a. diversen, wetenschapsbeleid, Sinai, inzet marechaussee.

6. meerkosten: vergoedingen voor het ministerie voor de meerkosten bij diverse wapenaanschaffingen en de bijdrage van het ministerie aan het RSV-debacle.

7. boekhoudkundige wijzigingen: wijzigingen in desalderingen, bijdrage voor het voor eigen rekening frankeren van dienstpost, effect verrekenbeschikking, overheveling rijksloodswezen naar V&W.

8. reële wijzigingen: opbrengst verkoop van Speyk, verbetering luchtverdediging en vervolgorder F-16.

9. groei: voor de periode 1979-1983 evenals het ministerie berekend als 3% van het basisbedrag; 1984-1986 berekend op 2% van het basisbedrag; vanaf 1987 weer 3%.

11. "onverklaarde groei"; vanaf 1985 is in de meerjarenramingen geen splitsing meer tussen de reële groei van het basisbedrag en de groei in de zogenaamde "niet relevante uitgaven" meer te reconstrueren. De onverklaarde groei heeft vooral betrekking op mutaties in de meerjarenramingen van de ontwikkeling van "niet relevante uitgaven".

De beste indikator voor de reële groei ten opzichte van het basisbedrag is ons inziens de groei, inclusief diverse reële wijzigingen en gekorrigeerd voor ombuigingen. De groei blijkt dan circa 20% te zijn geweest. Indien we ook rekening houden met de vergoedingen voor meerkosten bij de aanschaf van wapensystemen en salarismaatregelen voor defensiepersoneel dan is de groei zelfs 27%-29%.

Voor de reële groei ten opzichte van de totale begroting zou ons inziens het beste gekeken kunnen worden naar de totale begrotingsgroei, gekor-

Tabel 5 Groei defensiebegroting 1978-1989*A. groei ten opzichte van basisbedrag*

	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89
Groei volgens groeicijfer, gecorrigeerd voor ombuigingen											
9,10	241	196	77	202	14	153	192	168	174	95	39
% basisbedrag	3.0%	2.4%	0.9%	2.3%	0.2%	1.7%	2.0%	1.7%	1.8%	0.9%	0.4%
indexcijfer	103	105	106	109	109	111	113	115	117	118	119
Groei volgens groeicijfer, gecorrigeerd voor ombuigingen en reële wijzigingen											
8,9,10	241	196	77	202	23	155	181	168	174	95	119
% basisbedrag	3.0%	2.4%	0.9%	2.3%	0.3%	1.7%	1.9%	1.7%	1.8%	0.9%	1.2%
indexcijfer	103	105	106	109	109	111	113	115	117	118	120
Groei volgens groeicijfer, gecorrigeerd voor ombuigingen, reële wijzigingen en meerkosten											
6,8,9,10	241	196	77	202	23	291	221	164	148	95	119
% basisbedrag	3.0%	2.4%	0.9%	2.3%	0.3%	3.2%	2.3%	1.7%	1.5%	0.9%	1.2%
indexcijfer	103	105	106	109	109	113	115	117	119	120	121
Groei volgens groeicijfer, gecorrigeerd voor ombuigingen, reële wijzigingen, salarismaatregelen en personeelsmutaties											
2,3,8,9,10	241	477	259	142	95	72	264	257	152	135	48
% basisbedrag	3.0%	5.8%	3.0%	1.6%	1.0%	0.8%	2.8%	2.7%	1.5%	1.3%	0.5%
indexcijfer	103	109	112	114	115	116	119	123	124	126	127
Groei volgens groeicijfer, gecorrigeerd voor ombuigingen, reële wijzigingen, meerkosten, salarismaatregelen en personeelsmutaties											
2,3,6,8,9,10	241	477	259	142	95	208	304	253	126	135	48
% basisbedrag	3.0%	5.8%	3.0%	1.6%	1.0%	2.3%	3.2%	2.6%	1.3%	1.3%	0.5%
indexcijfer	103	109	112	114	115	118	122	125	126	128	129

B. groei ten opzichte van totale begroting

	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89
Reële begrotingsgroei											
2-11	241	516	84	290	214	225	295	305	109	129	173
% mlnnota	3.0%	5.2%	0.8%	2.5%	1.8%	1.8%	2.3%	2.3%	0.8%	0.9%	1.3%
indexcijfer	103	108	109	112	114	116	119	121	122	123	125
Reële begrotingsgroei, gecorrigeerd voor boekhoudkundige wijzigingen											
2-11 exkl 7	241	511	280	221	155	252	364	304	59	169	101
% mlnnota	3.0%	5.1%	2.6%	1.9%	1.3%	2.0%	2.8%	2.3%	0.4%	1.2%	0.7%
indexcijfer	103	108	111	113	115	117	120	123	123	125	126
Reële begrotingsgroei, gecorrigeerd voor boekhoudkundige wijzigingen en meerkosten											
2-11 exkl 6,7	241	511	280	221	155	116	324	308	85	169	101
% mlnnota	3.0%	5.1%	2.6%	1.9%	1.3%	0.9%	2.5%	2.3%	0.6%	1.2%	0.7%
indexcijfer	103	108	111	113	115	116	119	121	122	124	125
Reële begrotingsgroei, gecorrigeerd voor boekhoudkundige wijzigingen, meerkosten en salarismaatregelen											
3-11 exkl 6,7	241	230	98	286	83	208	292	320	75	73	116
% mlnnota	3.0%	2.3%	0.9%	2.5%	0.7%	1.6%	2.2%	2.4%	0.5%	0.5%	0.8%
indexcijfer	103	105	106	109	110	112	114	117	117	118	119

rigeerd voor prijskompensaties en boekhoudkundige mutaties. De groei is dan 26%. Indien hier bovenop ook nog gekorrigeerd wordt voor de salarismaatregelen en de vergoedingen voor meerkosten komt de reële groei op 19%; nog steeds duidelijk hoger dan de door de minister geraamde groei.

Het verschil tussen onze cijfers en de door de minister genoemde groei-cijfers kan wellicht verklaard worden uit de door de minister veronderstelde onderkompensatie van prijsstijgingen. In hoeverre hiervan sprake is geweest is niet te achterhalen. Het ministerie heeft de gebruikelijke vergoeding voor prijsstijgingen ontvangen. Het feit dat een aantal materieelprojecten te kampen heeft gehad met grote prijsstijgingen kan mede te maken hebben met slechte ramingen, slechte kostenbeheersing of kwaliteitsverbetering. Het is dan alleszins redelijk dat de gevolgen hiervan binnen de eigen begroting worden opgevangen. Bovendien heeft compensatie bovenop de begrotingscijfers plaatsgevonden doordat (in tegenstelling tot een groot aantal andere ministeries! (vgl. Toirkens, 1988,325)) de realisaties structureel hoger uit zijn gevallen dan de vastgestelde begroting.

3 De relatie tussen economische ontwikkeling en bewapening

Naast de samenstelling, hoogte en ontwikkeling van de militaire uitgaven is de relatie tussen militaire uitgaven en de economische ontwikkeling van belang. In deze paragraaf zal een kort overzicht worden gegeven van de bestaande literatuur, terwijl in paragraaf 4 een van de behandelde benaderingen voor Nederland wordt toegepast.

De afgelopen decennia is veel onderzoek verricht naar mogelijke economische oorzaken van bewapening en de gevolgen van militaire uitgaven voor de economische ontwikkeling. In een overzichtsartikel onderscheidt Lindgren (1984) twee denkrichtingen over de economische gevolgen van bewapening.

De meer met de marxistische theorie verwante onderzoekers leggen de nadruk op de noodzaak van militaire uitgaven voor de overleving van het kapitalisme. In politiek-economisch onderzoek wordt geprobeerd ook de hoogte van de militaire uitgaven (mede) te verklaren uit economische factoren. Verklaringen kunnen een mikro-economisch (belangen, denk aan het militair-industrieel-komplex) of een makro-economisch (keynesiaans militarisme, functie voor het kapitalisme, political business cycle) karakter hebben.

Een toonaangevende theorie is gepresenteerd door Baran en Sweezy (1966). Voor hen bieden militaire uitgaven een politiek wenselijke mogelijkheid om onderkonsumptietendensen tegen te gaan. Moderne grote

ondernemingen houden hoge prijzen in stand door beperking van de produktie. De monopoliewinsten kunnen niet in de eigen sektor belegd worden, daar ze dan leiden tot overcapaciteit. Het surplus wordt onder andere geabsorbeerd door toenemende militaire uitgaven, die voor grote ondernemingen winstgevende produktie opleveren. Op theoretische gronden is veel kritiek op deze benadering mogelijk. De vraag is in hoeverre er sprake is van de veronderstelde prijsstarheid. Bovendien hoeven andere bestedingsmogelijkheden, zoals luxe consumptie of investeringen, niet minder aantrekkelijk te zijn voor kapitalisten.

Deze kritiek betekent niet dat militaire uitgaven in een kapitalistische economie geen stimulans voor economische ontwikkeling kunnen zijn geweest. In een recent artikel wijst Pivetti (1989) op het belang van militaire uitgaven als belangrijke dynamische vraagkomponent in de Verenigde Staten. Het feit dat militaire overheidsuitgaven niet leiden tot een toename van de produktieve capaciteit of de hoeveelheid consumptiegoederen maakt het een goed instrument voor vraagpolitiek; temeer daar er geen beperkingen zijn aan de hoogte van militaire uitgaven. Tenslotte wijst Pivetti op de mogelijkheid om financiële middelen naar technologische programma's te sluizen.

Empirisch zou in de onderkonsumptietheorie sprake moeten zijn van een positieve relatie tussen militaire uitgaven en nationaal inkomen (de militariseringsthese). Immers bij voortgaande akkumulatie zal het surplus en daarmee het absorptieprobleem toenemen, hetgeen tegengewerkt moet worden door militaire uitgaven. In Nederland (zie tabel 1) en andere kapitalistische landen is van een toenemende relatieve militarisering echter geen sprake.

In meer korte termijn theorieën wordt verondersteld dat militaire uitgaven gehanteerd worden als stabilisatie-instrument of in de political business cycle.⁸ Er zijn indicaties dat er inderdaad sprake is geweest van militair keynesianisme. Volgens Keman (1979, 85-88) was in Nederland een positieve conjuncturele invloed van de militaire uitgaven wel bedoeld, maar door de relatieve autonomie van het militaire apparaat is deze invloed twijfelachtig geweest. In de Nederlandse naoorlogse geschiedenis zijn voorbeelden bekend dat militaire uitgaven eerder pro-cyclisch gewerkt hebben, bijvoorbeeld de vrijwaring van de noodzakelijk geachte restriktieve politiek in 1964, de extra bewapeningsuitgaven in de hausseperiode 1969-1971 en de stijging eind 70-er jaren in strijd met het gevoerde makro-ombuigingsbeleid. Uit onderzoek voor de V.S. (Krell, 1981) blijkt dat militaire uitgaven slechts één van de mogelijke beleidsinstrumenten is geweest en dat haar relatieve gewicht is afgenomen. Bo-

---

8 Voor een marxistische benadering vgl. Cypher (1974) en voor een meer keynesiaanse en politieke benadering vgl. Nincic en Cusack (1979).

vendien hebben toegenomen militaire uitgaven als gevolg van internationale spanningen in een aantal gevallen recessies en hausses verscherpt.

Een tweede denkrichting ziet een duidelijk negatieve relatie tussen militaire uitgaven en economische ontwikkeling als gevolg van het weg nemen van bronnen voor civiel gebruik. De hoogte van de militaire uitgaven wordt meestal niet verklaard, maar bepaald geacht door de sociale welvaartsfunctie, de preferenties van beleidsmakers, bondgenootschappelijke verplichtingen en/of externe dreiging. De nadruk ligt op de effecten van die uitgaven op economische variabelen, zoals werkgelegenheid, betalingsbalans en de (inter)nationale produktie. Investerings- en militaire uitgaven worden gezien als substituten in de ontwikkelde wereld, zodat hogere militaire uitgaven leiden tot een lagere economische groei. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan de concurrentie tussen militaire uitgaven en produktie in de exportsectoren en de concurrentie om R&D-middelen. De berekende werkgelegenheidseffecten van militaire uitgaven zijn lager dan bij andere overheidsuitgaven. (vgl. Anderson, 1978; Louisse, 1983, hfst. 2)

Mede als gevolg van de teleurstellende empirische resultaten van politiek-economische theorieën heeft de benadering die uitgaat van een 'trade off' tussen bewapening en civiele uitgaven sinds het eind van de jaren zeventig meer aandacht gekregen. Ten onrechte wordt hierbij vaak het begrip alternatieve kosten gehanteerd, omdat dit begrip betrekking heeft op de opbrengsten van het beste alternatief. Dat aanwending van middelen voor bewapening gepaard gaat met alternatieve kosten is evident. Het verrichte onderzoek richt zich echter niet op het bepalen van de meest dringende van de uitgesloten toepassingen, maar op de uitgavenkategorieën die in de praktijk hebben moeten inleveren voor bewapening. Dabelko en McCormick (1977) verwarren echter de door hun empirisch gevonden negatieve relatie tussen civiele en militaire uitgaven met het theoretische keuzekoncept alternatieve kosten (vgl. Lyttkens, Vedovato, 1984; en de direkt daarop volgende respons van Dabelko en McCormick).

Smith (1977, 1979) gaat uit van politieke in plaats van economische functies van militaire uitgaven. Om te bekijken wat de gevolgen van militaire uitgaven zijn geweest hanteert hij het begrip 'resource cost' ('what exactly is been given up in any particular case'). In zijn benadering ziet hij een volledige crowding-out tussen investeringen en militaire uitgaven. Dit veronderstelt dat de lasten van bewapening (in tegenstelling tot andere overheidsuitgaven) door de arbeiders worden afgewenteld. Bij gegeven doelstellingen ten aanzien van betalingsbalans en inflatie leiden militaire uitgaven tot een restriktieve monetaire politiek en/of crowding out op de kapitaalmarkt.

Russets (1969) vraagstelling is wie er in de praktijk betaalt voor militaire uitgaven. Hij publiceerde in 1969 een regressie-analyse tussen militaire uitgaven en diverse civiele uitgavenkategorieën. Hij vindt negatieve regressiecoëfficiënten tussen militaire uitgaven enerzijds en investeringen, particuliere consumptie en civiele overheidsuitgaven anderzijds. Met name de negatieve relatie tussen militaire uitgaven en uitgaven voor gezondheidszorg en onderwijs waren voor de V.S. sterk. In navolging van Russet werden ook door andere auteurs (Dabelko en McCormick, Peroff en Podolak-Warren), aanwijzingen voor een afruil tussen militaire uitgaven en uitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg gevonden.

In een later artikel legt Russet (1982) de nadruk op trade-offs binnen de overheidssector. Zijn hypothese is dat er een trade-off is tussen militaire uitgaven en de civiele uitgavenkategorieën gezondheidszorg en onderwijs, zijnde maatschappelijke investeringen. Deze trade off treedt op aan de marge. De uitgaven worden reëel gemaakt met behulp van de bijbehorende prijsindices (zoals de prijsindex voor gezondheidszorg). Verder worden in de vergelijking nog een aantal belangrijke variabelen, zoals de belastinginkomsten, de groei van het BNP en de politieke kleur van de regering, opgenomen.

Militaire uitgaven bewegen echter meestal in dezelfde richting als de uitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg. In de vergelijking wordt (tegen de verwachting in) een significant positieve relatie tussen militaire uitgaven en onderwijs gevonden. Ook na herziening van de vergelijking is het niet mogelijk een significante negatieve relatie tussen militaire uitgaven en civiele uitgavenkategorieën te vinden. Hierbij moet wel aangetekend worden dat de civiele uitgaven in de beschouwde periode vrijwel altijd een stijging in reële termen te zien gaven. In de regeringsperiode van Reagan ziet Russet echter wel een duidelijke trade-off tussen militaire en civiele uitgaven.

Russets analyse biedt goede aangrijpingspunten voor het onderzoek in hoeverre er in Nederland sprake is geweest van een systematische afruil tussen militaire en civiele uitgaven. Trade offs zijn echter afhankelijk van politieke beslissingen. Derhalve kunnen de trade offs in de tijd aanzienlijk verschillen. Tot het eind van de jaren zeventig waren er geen of nauwelijks politieke grenzen aan de kollektieve uitgaven. Verwacht kan worden dat de concurrentie om de middelen vooral plaats vond met de particuliere sector. Vanaf 1975 wordt in Nederland een bezuinigingsbeleid gevoerd (vgl. Toirkens, 1988). Voor de overheidsuitgaven gelden sindsdien harde doelstellingen. Alhoewel door vakdepartementen steeds geprobeerd wordt deze doelstelling in hun eigen voordeel te ondermijnen kan toch duidelijk gesproken worden van een makro-ombuigingsbeleid met beleidsmatige verlagingen van de publieke uitgaven. Tussen de verschillende overheidsuitgaven heeft sinds de tweede helft van de jaren zeventig derhalve een scherpe concurrentie plaatsgevonden. Het minis-

terie van Defensie bevond zich hierbij in de gelukkige positie dat als gevolg van de 3%-norm (en later de 2%-groei) haar meerjarenramingen in eerste instantie beleidsmatig met een percentage konden toenemen.

In de volgende paragraaf onderzoeken we in hoeverre er een statistisch significante negatieve relatie gevonden kan worden tussen de defensie-uitgaven en de uitgaven van andere departementen.

4 Een systematische afruil tussen militaire uitgaven en civiele overheidsuitgaven?

Bij de pogingen om een verband te leggen tussen de ontwikkeling van de defensie-uitgaven en civiele overheidsuitgaven zijn wij uitgegaan van begrotingscijfers. Deze weerspiegelen het politieke proces immers beter dan de realisaties. Hierbij zijn voor verschillende vakdepartementen de totale uitgaven zoals vermeld in de Miljoenennota's genomen. Uit paragraaf 2 bleek dat de ontwikkeling van de begrotingscijfers als gevolg van allerlei boekhoudkundige wijzigingen slechts een ruw beeld geven. Dit ter relativering van onderstaande analyse.

Evenals in de door Russet verrichte onderzoeken zijn de defensie-uitgaven de onafhankelijke variabele. De geschatte vergelijkingen hebben de volgende vorm:

$$\text{DEPARTEMENT} = \beta \times \text{DEFENSIE} + \text{KONSTANTE}$$

Tussen de verschillende civiele uitgavenkategoriën en de defensie-uitgaven zijn de volgende regressies uitgevoerd:

- a. de voor de inflatie gecorrigeerde ontwikkeling;
- b. de ontwikkeling van de procentuele aandelen in de totale begroting;
- c. de jaarlijkse marginale veranderingen van de begrotingen.

ad a. Voor de voor inflatie gecorrigeerde ontwikkelingen werden voor de periode 1957-1988 negatieve koëfficiënten gevonden voor Landbouw & Visserij. Voor de subperiode 1979-1988 werd voor Landbouw & Visserij ook een negatieve waarde gevonden, evenals voor Sociale Voorzieningen. De overige departementen gaven een positief verband te zien. De uitkomsten van deze regressie worden echter vertekend door positieve autokorrelatie, te verklaren uit de trendmatige stijging van zowel de civiele als de militaire uitgaven.

ad b. Bij de vergelijking van de procentuele aandelen van de verschillende variabelen in de totale begroting werd ook positieve autokorrelatie

waargenomen. Bovendien verdwijnen de significante verbanden. Wel zijn er nu meer negatieve verbanden (buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking, handel en nijverheid, onderwijs, wetenschappen, cultuur en recreatie, sociale voorzieningen en nationale schuld). Voor de subperiode 1978-1988 worden deze negatieve verbanden wederom gevonden voor buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking, voor handel en nijverheid, alsmede voor de departementen volkshuisvesting en volksgezondheid. De vergelijking voor volksgezondheid, alsook die voor buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking vertonen in de laatste periode geen autokorrelatie.

ad c. Er vanuit gaande dat beslissingen over de begrotingen zich niet zozeer richten op de totale omvang, maar meer op veranderingen, hebben we geprobeerd ook relaties te vinden voor de voor inflatie gecorrigeerde veranderingen in de begrotingen. Voor de gehele periode en voor de deelperiode 1978-1988 zijn er geen significante verbanden. De enige variabele met redelijke t-waarden is 'justitie en politie'. De koëfficiënt is hier echter positief, hetgeen er op zou duiden dat een stijging in de defensiebegroting leidt tot een stijging van 20% hiervan van de begroting voor 'justitie en politie'.

Een vergelijking van de veranderingen in de procentuele aandelen in de begroting geeft, naast de al eerder gevonden positieve relatie tussen enerzijds defensie en anderzijds politie en justitie, een significant negatief verband te zien voor zowel buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking als voor sociale voorzieningen, waarbij alleen bij de vergelijking over de hele periode voor sociale voorzieningen sprake is van positieve autokorrelatie.

Uit de regressieanalyses kan alleen gekonkludeerd worden dat er aanwijzingen zijn, dat de begrotingen voor de departementen buitenlandse zaken en ontwikkelingssamenwerking een negatief verband vertonen met de begroting voor defensie, terwijl een positief verband lijkt te bestaan tussen de begroting van defensie en die van justitie en politie. Over het algemeen wordt echter de verwachte significante negatieve relatie tussen militaire uitgaven en civiele overheidsuitgaven niet gevonden.

5 Konklusies

In het eerste deel van dit artikel hebben wij gekeken naar de ontwikkeling en samenstelling van de militaire uitgaven in Nederland. In de afgelopen dertig jaar zijn de uitgaven verdubbeld. Ten opzichte van het netto nationaal inkomen en de overheidsuitgaven zijn de defensie-uitgaven min of meer trendmatig afgenomen. Uit de indeling van de defensie-uitgaven naar verschillende categorieën blijkt het aandeel van de perso-

neelskosten vanaf het midden van de jaren zeventig drastisch gedaald te zijn ten gunste van de militaire investeringen. De reële groei als gevolg van de zogenaamde 3%-norm blijkt vooral naar de aankoop van militaire goederen te zijn gegaan.

Om te bekijken in hoeverre de defensiebegroting reëel gegroeid is in de periode 1978-1989 hebben wij in paragraaf 2 de mutaties in de defensiebegroting in verschillende posten geklassificeerd. De volgens verschillende maatstaven berekende groei is steeds enige procentpunten hoger dan het door de minister genoemde percentage. Alhoewel de 3%/2%-norm niet gerealiseerd is blijkt de reële groei met 20% (1,7% per jaar) toch zeer fors te zijn geweest.

Evenals bij Russet zijn de resultaten van een statistische analyse om een trade off tussen verschillende categorieën overheidsuitgaven te vinden teleurstellend. Dit wil echter niet zeggen dat er geen concurrentie is tussen defensie-uitgaven en civiele overheidsuitgaven. Zoals hiervoor al is opgemerkt is het data-materiaal niet erg betrouwbaar. Door onder andere financieringsverschuivingen, afwenteling op andere departementen of burgers en andere min of meer boekhoudkundige trucs hebben de ministeries geprobeerd bezuinigingen te ontlopen. Bovendien is het politiek proces een ingewikkeld spel van geven en nemen, waarbij de verwachting van een systematische relatie in de ontwikkeling van budgetten een wel erg hoge eis is. Met behulp van de NAVO-norm heeft het ministerie van Defensie bij de begrotingsonderhandelingen steeds hoog kunnen inzetten. Haar meerjarenramingen bleken min of meer als rechten te fungeren. Zo werd bijvoorbeeld door het kabinet Van Agt-III van defensie een lagere ombuiging gevraagd om de groei van het defensiebudget op peil te houden (vgl. Toirkens, 1988, 97-98). In het regeerakkoord van Lubbers-I funktioneerde defensie, samen met ontwikkelingssamenwerking en politie, als prioriteit. In het voorjaarspakket van 1986 werden defensie en ontwikkelingssamenwerking uitgezonderd van hun proportioneel aandeel in de bezuinigingen op de rijksbegroting in enge zin. Uiteraard heeft deze bescherming van defensie geleid tot hogere gewenste bezuinigingen op andere departementen.

Literatuur

- Anderson, M., 1978, *The Empty Pork Barrel, Unemployment and the Pentagon Budget*
- Baran, P.A., P.M. Sweezy, 1966, *Monopoly Capital*, New York
- Colija, K., P. Rusman, 1987, Het Nederlandse defensiebeleid in 1986, in *Jaarboek Vrede en Veiligheid 1987*, blz. 75-83
- Cypher, J., 1974, Capitalist planning and military expenditure, *Review of Radical Political Economy*, 6(4), 1-19
- Dabelko, D., J. M. McCormick, 1977, Opportunity costs of defense: some cross-national evidence, *Journal of Peace Research*, 14(2), 145-154

- Keman, H., 1979, Bewapening, militaire uitgaven en staatsopreden in Nederland, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 2(4), 70-102
- Krell, G., 1981, Capitalism and armaments: business cycles and defence spending in the United States 1945-1979, *Journal of Peace Research*, 18(3), 221-240
- Lindgren, G., 1984, Review essay: armaments and economic performance in industrialized market economies, *Journal of Peace Research*, 21(4), 1984, 375-387
- Louisse, W.J., 1983, *Bewapening en werkgelegenheid (gevolgen van een vermindering van de defensie-uitgaven voor de Nederlandse wapenindustrie)*, Onderzoeksproject van de Franciscaanse Samenwerking, OSACI en Pax Christi Nederland, Amsterdam
- Hoogen, Th. van den, J. G. Siccama, 1984, De defensiebegroting tussen 1945 en nu, *Jaarboek Vrede en Veiligheid 1983/1984*, 158-181
- Lytkens, C.H., C. Vedovato, 1984, Opportunity costs of defence: a comment on Dabelko and McCormick, *Journal of Peace Research*, 21(4), 389-394
- Nincic, M., Th. Cusack, 1979, The political economy of US military spending, *Journal of Peace Research*, 16(2), 101-115
- Pivetti, M., 1989, Military expenditure and economic analysis: a review article, *Contributions to Political Economy*, 8, 55-67
- Russet, B.M., 1969, Who pays for defense, *American Political Science Review*, 63(june), 412-426
- Russet, B.M., 1982, Defense expenditures and national well-being, *American Political Science Review*, 76(4), 767-777
- Smith, R., 1977, Military expenditure and capitalism, *Cambridge Journal of Economics*, 1(1) 61-77
- Smith, R., 1979, The resource cost of military expenditure, in M. Kaldor e.a. (eds.), *Democratic Socialism and the Cost of Defence*, London, 262-280
- Smith, R., 1980, Military expenditure and investment in OECD countries, *Journal of Comparative Economics*, 4(1), 19-32
- Toirkens, J., 1988, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer (Kluwer)